



تایخ قریش

دکتر حسین بنیونس

ترجمہ حمید رضا شیخی

www.ketab.ir

مؤسس، حسین، ۱۹۱۱م -

[تاریخ قریش : دراسة في تاريخ اصغر قبيلة عربية جعلها الاسلام اعظم قبيلة في تاريخ البشر. فارسي.]

تاریخ قریش / حسین مؤسس؛ ترجمه حمیدرضا شیخی . - مشهد : بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۴.

ISBN 978-600-06-0050-1

۸۹۶ ص

فیبیا.

۱. قریش (قبیله عرب) - تاریخ. الف. شیخی، حمید رضا، ۱۳۳۷ - مترجم. ب. بنیاد پژوهشهای اسلامی.

ج. عنوان.

۹۳۹/۴۷۰۰۴۹۴

DS ۲۱۹ / ق ۴ م ۸ ۱۳۹۴

۴۱۰۰۶۶۴

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران



بنیاد پژوهشهای اسلامی
آستان قدس رضوی

تاریخ قریش

دکتر حسین مؤسس

ترجمه حمیدرضا شیخی

ویراسته سید جلال قیامی میرحسینی

چاپ اول: ۱۳۹۵ / ۱۰۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۱۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۹۱۷۳۵-۳۶۶

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاههای کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۷	سخن ناشر
۹	در معرفی کتاب
۱۳	پیشگفتار

بخش یکم قریش، پیش از اسلام

۱۹	فصل یکم: پیدایش قریش و آغازینه‌های تا، پیش از
۱۹	درآمد
۲۲	آغازینه‌های تاریخ عرب
۲۲	عرب بائده
۳۱	عرب عاربه؛ شتر
۴۱	نخل
۴۳	بادیه‌نشینان و بادیه‌نشینی؛ شتر در زندگی بادیه‌نشینان
۴۷	مسئله قضاعه
۵۳	عرب مستعربه (اسماعیلیان) - اسب
۷۰	شاخه قیس عیلان بن مضر
۸۰	شاخه الیاس بن مضر: کنانه - آغاز پیدایش قریش
۸۴	چند مشکل در خصوص ریشه قریش
۸۷	مراحل نخستین پیدایش قریش و جدایی آن از
۸۷	کنانه، از بنی الیاس بن مضر
۹۰	خزاعه: ریشه‌ها و ریخت‌شناسی (Morphology)
۹۲	خزاعه و قریش
۹۵	وضعیت جمعیتی حجاز پیش از بعثت

فصل دوم: ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و دینی قریش	۱۰۰
تمهید	۱۰۰
قصی بن کلاب و ساختار نظامی و سیاسی قریش	۱۰۶
تاریخچه قضی تا رسیدن او به رهبری قریش	۱۰۶
کشمکش میان قضی و خزاعه	۱۱۱
تصرف مکه به دست قضی	۱۱۳
عبد مناف بن قصی و تکمیل کردن ساختمان سیاسی و اجتماعی قریش	۱۲۶
هاشم بن عبد مناف و بنیانگذاری تجارت مکه	۱۳۱
بازارها، بندرها و راه‌های تجاری	۱۴۶
دختر پادشاهی دربار هاشم و کارهای او	۱۵۵
عبدالمطلب بن هاشم و نقش او در ساخت چهارمین رکن	۱۵۶
دولت قریش در پیش از اسلام، یعنی دین	۱۵۶
جاری کردن تاریخ م الفیل	۱۷۴
قریش در اوج قدرت، پیش از اسلام	۱۸۱
تقسیم بندر قریش به دو اردوگاه و راه یافتن تیاهی به آن	۱۹۰
جنگ‌های فجار تأتد آنها قریش	۲۰۶
جامعه قریش در اوج خود پیش از اسلام	۲۱۳
تأثیر نظام مند شدن تجارت بر حج در	۲۲۰
رشد فرهنگی قریش و تحول زبان عربی	۲۲۰
قریش و خط عربی	۲۳۰
رشدشناسی [Morphology] قبیله قریش در پیش از بعثت پیامبر ﷺ	۲۳۷

بخش دوم: قریش، پس از اسلام

فصل یکم: قریش و اسلام در مکه	۲۶۳
مرحله نخست مکه: از نزول وحی تا رفتن به خانه ارقم	۲۶۳
قریش و نقش آن در این دگرگونی	۲۹۴
مرحله خانه ارقم	۲۹۵
مرحله دوم مکه	۳۰۳
محاصره بنی هاشم و بنی مطلب در شعب	۳۳۵
زنان قریش و دعوت اسلام	۳۶۰
ریشخندکنندگان - رهسپار شدن به طائف	۳۶۶
مرحله سوم و پایانی دوره مکه	۳۷۳
ابوسفیان ضحربن حرب و بنی عبد شمس رهبران قریش در ستیز با اسلام	۳۷۵
متوسل شدن قریش به حربه جادوگر خواندن محمد ﷺ	۳۸۱

۳۹۲	فصل دوم: قریش و اُمت اسلام در مدینه
۳۹۲	مرحله نخست کشمکش میان قریش و اسلام
۳۹۲	از هجرت تا جنگ بدر
۳۹۷	مرحله دوم کشمکش میان قریش و اسلام
۳۹۷	از بدر تا اُحد
۴۱۷	مرحله سوم کشمکش میان قریش و اسلام
۴۱۷	از حمراء الاسد تا خندق
۴۲۷	مرحله چهارم کشمکش میان قریش و اسلام
۴۲۷	از بدرالموعد تا غزوة احزاب یا خندق
۴۳۴	درس‌ها و عبرت‌ها
۴۳۸	یهود و مدینه و اسلام
۴۴۵	حرکت آوردن قریش و متحدانش به سوی مدینه
۴۵۶	بنی قریظه، پیمان‌های می‌کنند
۴۵۹	احزاب در برابر خندق
۴۷۵	فصل سوم: روی آوردن قریش به اسلام
۴۹۰	فتح خیبر
۵۰۱	زمینه‌سازی برای حدیبیه
۵۰۸	غزوة حدیبیه
۵۰۸	بنی عامر بن لؤی رهبری مکه را به دست می‌گیرند
۵۱۴	قریش، پیش از حدیبیه
۵۳۹	مذاکره و صلح
۵۵۴	وضعیت حجاز و شمال و میانه جزیره پس از صلح حدیبیه
۵۵۶	فتح خیبر و نتیجه‌های آن
۵۶۰	نکته‌هایی درباره عمره القضیه یا عمره القضاء
۵۷۴	فصل چهارم: فتح مکه و اسلام آوردن قریش و به دست گرفتن رهبری اُمت اسلام
۵۷۴	فتح مکه
۶۱۹	موضع بزرگان قریش در برابر اسلام پس از فتح
۶۳۴	پیامبر خدا ﷺ و قریش
۶۳۷	ضعیف شدن موقعیت قرشیان در بین مسلمانان پس از فتح مکه
۶۴۳	حرکت قریش در راستای شرکت در رهبری اُمت اسلامی
۶۴۵	قرشیان، انصار را از ریاست و رهبری کنار می‌گذارند
۶۵۱	ابوبکر سران مکه را فرا می‌خواند و ریاست‌ها را به آن‌ها می‌سپارد
۶۶۴	دعوت ابوبکر از اشراف قریش اهل مکه برای کمک گرفتن از آن‌ها در فتوحات

۶۶۹	فصل پنجم: قریش، رهبری امت اسلام را از دست می‌دهد.
۶۶۹	قریش و ریاست بر امت اسلام
۶۷۴	پایان وحدت قریش
۶۷۴	در این گیرودار، چه بر سر قریش آمد؟
۶۷۶	فتنه عثمان: انقلابی از سوی گروه‌های بزرگی از عرب بر ضد ریاست قریش
۶۸۲	شکاف خطرناک در رهبری قریش
۶۸۶	نابودی قریش به دست قریش
۶۹۰	انتقال هواداری مسلمانان به قریش بنی‌هاشم و پایان قریش بنی‌عبد شمس
۶۹۶	بنی‌امیه و سهم آن‌ها در پایان دادن به شکوه قریش
۷۰۰	شکوه کرده‌های قریش

فصل ششم: امویان و عباسیان و سهم آن‌ها در از بین بردن شکوه قریش و باقی ماندن

۷۰۱	شاخه علوی
۷۰۱	بنی‌امیه و مسئولیت آن‌ها در تضعیف قریش

فصل هفتم: خیزش خاندان علوی زنده کردن قریش و مهم‌ترین دولت‌های قریش

۷۱۸	بعد از دولت اموی و عباسی
۷۱۸	تمهید
۷۲۲	دولت اموی اندلس
۷۳۰	دولت ادریسیان در مغرب دور و سیسیلیا در غرب مغرب میانه
۷۵۵	دوره دوم تاریخ ادریسیان
۷۵۸	دولت‌های علوی بنی سلیمان بن عبدالله محض در مغرب میانه
۷۶۱	علویان حسنی و اسلام آوردن دیلمان و دهستان و جرجان
۷۶۵	زیدیان در یمن
۷۷۱	دولت‌های شرفا در مکه و مدینه و حجاز و شاخه‌های آن‌ها
۸۰۲	دولت‌های شرفا در مغرب دور [مراکش]: سعدیان و علویان
۸۱۶	ظهور شرفای علوی

منابع و مأخذ

نمایه

۸۴۷

سخن ناشر

عن عبد السلام الهروی: عن أبي الحسن الرضا عليه السلام

قال: رَجِمَ اللهُ عبداً أحيأ أمرنا قُلْتُ فَكَيْفَ يُحيي أمركم؟ قال: يَتَعَلَّمُ

عَلمَنا وَيُعَلِّمُها النَّاسَ، فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحاسِنَ كَلَامِنا لَاتَّبَعُونا.

حمد و سپاس بی حد: ماوند بزرگ و دانا را سزد که غایت آفرینش انسان را معرفت و عبودیت ذات مقدس خدا برادر یاد و فرمود: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾^۱؛ درود بر پیامبران الهی به ویژگی ضروری خاتم انبیاء محمد مصطفی صلی الله علیه و آله که با ترکیه و تعلیم کتاب و حکمت، زمینه ساز تحقق این هدف متعالی شدند و سلام بر امامان معصوم علیهم السلام، به خصوص عالم آل محمد علیه السلام، حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام که ستارگان پرفروغ آسمان معرفت و عبودیت اند و راهنمایان بشر در صراط مستقیم معرفت و بندگی و رحمت خدا بر عالمان و پژوهشگرانی که با تعالی و فراگیری و نشر علوم و معارف اسلامی به احیای امر امامت و ولایت پرداخته و مایه ای از زیبایی های فرهنگ اصیل اهل بیت آشنا ساخته اند.

بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی بر اساس نگاه ژرف تربیت عظمای این آستان ملک پاسبان در سال ۱۳۶۳ به دستور معظم له تأسیس شد و با الهام از منویات

۱. رحمت خدا بر بنده ای که فرهنگ ما را زنده کند، دانش های ما را فرا گیرد و به مردم بیاموزد. اگر مردم

زیبایی سخنان ما را می دانستند، از ما پیروی می کردند.

۲. الذاریات / ۵۶: «و جن و انس را نیا فریدم مگر برای آنکه مرا بپرستند».

رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام و دیدگاه‌های حکیمانه خلف صالح ایشان، مقام معظم رهبری، حضرت آیه الله العظمی خامنه‌ای مدظله العالی، با تشکیل گروه‌های پژوهشی و استفاده از نخبگان حوزه و دانشگاه، در راستای تأمین نیازهای فرهنگی جامعه و نظام اسلامی و نسل جوان و زائران بارگاه منور رضوی، به پژوهش و نشر علوم و معارف اسلامی نبوی و سیره اهل بیت عصمت علیهم السلام پرداخته و به فضل الهی به توفیقات ارزنده‌ای دست یافته است.

* * *

تألیف کتاب تاریخ قریش تألیف دانشمند مصری، دکتر حسین مؤنس را بنیاد پژوهش‌های اسلامی - به سبب ارزش و اهمیت - در دستور کار خود قرار داد. اگر چه این اثر مفصل و خواننده را در باب امر به قریش و تاریخ آن اختصاص دارد؛ اما در حقیقت، نویسنده به شرح تاریخ قوم عرب - ندگانی و سیره رسول اکرم صلی الله علیه و آله، چگونگی ظهور اسلام و گرایش بنی هاشم به اسلام و حمایت دائمی آنان از این دین مبین پرداخته است.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
آستان قدس رضوی

در معرفی کتاب

الحمد لله رب العالمین والسلام علی نبینا محمد و آل الطاهرین و صحبه
المتجبین

کتاب شریف تاریخ، به من نوشته دانشمند مصری، آقای دکتر حسین مؤنس
است که سالیان دراز در کسب اسپانیا - آندلس سابق - مؤسسه‌ای برای تبلیغ اسلام
تأسیس کرده بود. اسلام را در این سرزمین سابقه داشته و متأسفانه بعدها توسط
پاپ و کشورهای اروپایی از آن رخت بر بسته است.
اما ترجمه این کتاب توسط جناب آقای حمیدرضا شیخی، که سالیان دراز با
ایشان دوستی دارم، بسیار دقیق صورت گرفته است.

کتاب تاریخ قریش در موضوع خود بی نظیر است. زیرا اینکه نامش تاریخ قریش
است، اما در حقیقت به تاریخ قوم عرب و سرانجام به شرح حال خاندان رسول
اکرم ﷺ و پیدایش اسلام و ادامه خاندان آن حضرت تا سر حاضر پرداخته و آن را
به دو بخش: قریش پیش از اسلام، و قریش بعد از اسلام تقسیم کرده است. در بخش
اول، مؤلف سخن خود را از پیدایش قوم عرب و تقسیم آن قوم به سه بخش: عرب
بائده، عرب عاریه، عرب مستعربه، که اسماعیلیان از نسل اسماعیل بن ابراهیم
هستند، آغاز نموده، سپس به ویژگی‌های عرب مستعربه، به پرورش شتر و اسب و
نخل، به تفصیل بیش از حد لازم، پرداخته است.

آنگاه با بیان شاخه‌های پیاپی این قوم: از قیس عیلان و الیاس بن مضر تا خزاعه و
ریشه‌ها و فروع آن، از جمله قریش، به تفصیل سخن گفته و سرانجام با پرداختن به

شخصیت عظیم قصی بن کلاب و آرای نظامی، سیاسی و اقتصادی وی پایان یافته است.

قصی بن کلاب، پدر فرزندانی از جمله عبد مناف، پدر هاشم و مطلب و عبد شمس است. طائفه بنی هاشم هم از نسل هاشمی و مطلب و طائفه سفیانیان از نسل عبد شمس اند. دشمنی این دو طائفه، قبل از اسلام، از سوی یکی از فرزندان عبد شمس به نام امیه، جد سفیانیان، آغاز شده است؛ زیرا امیه بر خلاف روش پدرش عبد شمس که از ریاست برادرش، هاشم، حمایت می کرد، در همان زمان پدرش، با ریاست هاشم مخالفت می کرد. ریاست قصی به عبد مناف به هاشم و پس از او به برادرش مطلب رسید.

هاشم چند زن داشت و از هر کدام فرزندانی، از جمله در شهر مدینه (یثرب)، زنی از طائفه بنی نج را گرفت و فرزند او به نام شیهه که بعد به نام عبدالمطلب شهرت یافت، جد رسول خدا است و به همین سبب با فرزندش عبدالله، والد گرامی رسول خدا ﷺ در مدینه نزد بنی نج زندگی می کرد. بعداً مطلب آنها را به مکه برد تا به روش خاندانش تربیت شوند و از این رو، رسول خدا پس از هجرت در میان بنی نجار سکنی گزید.

نویسنده محترم این بحث ها را به تفصیل بیان کرده که دانستن آنها در شناخت نسب رسول خدا بسیار مفید است و ظاهراً جای دیگر به این تفصیل نیامده است. این بحث ها که مؤلف آنها را در شش فصل آورده است، در گرویدن یا نگرودن قریش در مکه به اسلام بسیار دخالت دارد. از مطالعه این فصل ها، رابطه قریش با اسلام پیش از هجرت و پس از هجرت به خوبی دانسته می شود.

بخش دیگر مطالب این کتاب، راجع به حوادث اسلامی و زندگی رسول اکرم ﷺ در مکه و پس از هجرت در مدینه است. از جمله آنها تدابیر حکیمانه و صلح آمیز رسول خدا با اهل مکه، پیش از فتح مکه و پس از آن است و اینکه چگونه رسول خدا به تدریج قدرت سیاسی و اقتصادی قریش را پس از هجرت کم کرد، تا صلح

خُدیبه و پس از آن تا فتح مکه، و موضوع گرویدن قریش به اسلام، هرچند در میان آنها، از جمله خاندان بنی سفیان، منافقانی هم وجود داشت که در حوادث زمان رسول خدا و پس از آن دخالت داشتند.

از خوانندگان محترم این کتاب، تقاضا دارد، بخش مربوط به رابطه قریش با اسلام، قبل و بعد از هجرت را با دقت بخوانند تا به روش دعوت آن حضرت پی ببرند؛ هم به طور کلی و هم به ویژه در تسلیم قریش، که پیش از پیروزی اسلام به شدت با آن مخالفت می کردند، و بعد از پیروزی اسلام، در عصر رسول خدا و بعد از آن حضرت، ریاست مسلمین را به دست گرفتند.

از جمله مطالب مهم این کتاب گرایش بنی هاشم به اسلام و حمایت دائمی آنها از اسلام و خاندان عباسی آنهاست که تا امروز در کشورهای مغرب و اردن و جاهای دیگر که مؤلف ذکر نکرده است حضور دارند. و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

محمد واعظ زاده خراسانی

۱۳۹۴/۶/۷

پیشگفتار

به نام خدا می‌آغازیم، و او را می‌ستاییم، و بر پیامبر خدا ﷺ، این رحمت اهدایی خداوند به جهانیان، صلوات و درود می‌فرستیم.

کتاب حاضر، اثر همی است دربارهٔ قریش و تاریخ آن، که به یاری خدا و لطف‌های بی‌پایان او انجام سید، و نگارنده خود را، از آغاز تا انجام این جستار، رهین لطف و رهی‌نوازی او می‌داند.

اندیشهٔ پژوهیدن دربارهٔ قریش و تاریخ آن، عوامل قدرتمندی این قبیله و تفوقش بر دیگر قبیله‌های جزیرهٔ العرب، پیش از پسر از اسلام، و ستیز قریش با اسلام به رغم ظهور پیامبر خدا در میان ایشان و سپس کن نهادن به اسلام و رسیدن به ریاست دولت اسلامی، فراز و نشیب‌هایی که بعداً پیش آمده آثاری که این فراز و نشیب‌ها در تاریخ و سرنوشت امت اسلامی گذاشت، همگی در نوع‌هایی هستند که از سال‌ها پیش ذهنم را به خود، مشغول کرده بودند؛ چرا که قریش، در بیشترین دوران‌های تاریخ اسلام، همواره ستون فقرات آن را تشکیل می‌داده است و فهم درست این تاریخ، شدنی نیست، جز با بررسی مسئله قریش - که شماره یکی از خردترین قبیله‌های عرب بود - و این که چگونه این قبیله در تاریخ پدید آمد، و چگونه توانست خود را بسازد و بر دیگر قبیله‌های جزیرهٔ العرب که در میان آن‌ها قبیله‌های بزرگی در حد و اندازهٔ یک ملت، مانند تمیم و آزد و قضاعه و عبدالمکیس و هوازن و غطفان، وجود داشت، سیادت یابد و پیش از ظهور اسلام در کشمکش با این قبیله‌ها، در این دریای شن و ماسه و صخره، پایداری کند. این‌ها همه

موضوع‌هایی شوق‌انگیز و در عین حال دشوارند، اما کسی که می‌خواهد سیره زیبای پیامبر ﷺ و موضع قریش در برابر آن، و دوپاره شدن قریش به قریش ایمان و قریش کفر، و کشمکش میان این دو قریش، و پیروز شدن قریش ایمان - با وجود کمتر بودن در جمعیت و ثروت - و پیوستن قریش کفر به آن، و اینکه چگونه این دشمن اسلام که می‌گویند در سال یازده هجری به دین گردن نهاد - به رغم این - توانست بر اریکه ریاست امت اسلام تکیه زند و امت مجاهد را به دولتی تبدیل کند که از - حکومت و سیاست و هدف‌ها و غایت‌های دنیوی بهره داشت و آثار دورو دیرپایی را که این همه در تاریخ امت اسلامی گذاشت... آری، کسی که می‌خواهد همه این‌ها را بررسی کند، باید رنج این دشواری را به جان بخرد، چرا که پرداختن به این موضوع‌ها برای هر ضروری است.

من نمی‌توانستم را - این موضوع شوم؛ زیرا با تمام وجود، سرگرم تکمیل اطلس تاریخ اسلام و نوشتن سیره پیامبر و مردم که به انجام رساندن هر یک از آن‌ها، خود عمری دراز می‌طلبد، اما شرایط جنس خراست که من در پاییز ۱۹۸۲، در شهر ریاض باشم و در نشستی ادبی - علمی در دارالفیصل با برادرم استاد علوی طه صافی ملاقات کنم. این دوست عزیز به من پیشنهاد کرد تحقیقی در پیرامون قریش، حدود بیست صفحه، برای چاپ در مجله‌اش بنویسم، و من هم دست به کار شدم، اما چندی بعد، از او اجازه خواستم این تحقیق را در یک کتاب کم حجم تقریباً دویست صفحه‌ای فراهم سازم، ولی هر چه جلوتر می‌رفتم دامنه موضوع، گسترده‌تر می‌شد و تحقیق، مرا از مطلبی به مطلبی و از منبعی به منبعی می‌کشاند، آن‌سان که در جریان پژوهش از خود و از اصل موضوع غافل شدم و چون به خود آمدم، خویشتن را در برابر مواد بی‌پایانی یافتم و وضعیت شخصی را پیدا کردم که می‌خواهد فرهنگ و لغت‌نامه‌ای بنویسد؛ زیرا مشکل چنین شخصی این نیست که: در فرهنگ‌نامه خود، چه چیز بیاورد، بلکه مشکلش این است که چه چیزی را نیاورد.

در چنین وضعیتی بود که برادر و دوست ادیب و ناشرم، محمد بن علی وزیر به دادم رسید و گفت: تو آنچه می خواهی بنویس، انتشارش با من. با این سخن دلگرم شدم و دنباله تحقیق را گرفتم و به جایی رساندم که اینک ملاحظه می کنید. نتیجه پژوهش هایم را به رشته تحریر کشیدم و آن را بارها بازبینی، مذاقه و بازنویسی کردم، و سرانجام به چاپخانه فرستادم، اما سخت بیمناک بودم؛ چرا که عرصه گسترده بود، و موضوع هایش متعدد و بیشتر آن ها در تحقیق، بکر و تازه بودند، و موضوع نیز، روی هم رفته بسیار دشوار بود. اما من همواره به بزرگواری و بخشایش خواننده چشم دوخته ام. به هر حال، این نخستین تلاش و تجربه یک مورخ نوپرداز درباره تاریخ قریش از آغاز پیدایش آن در صحنه تاریخ تا امروز است. بنابراین، درصد احتمال خطا، بسیار است. و امیدواریم خواننده، هنگام مطالعه کتاب، همه این عوامل را در نظر بگیرد و اگر خواست می تواند این نوشتار را، سراسر، نقطه آغازی برای مطالعه و بررسی تاریخ قریش، بقی کند، که اگر چنین کند، لطف و سخاوت به خرج داده است. این ها مطالبی است که پژوهشگر بارها می کاود، و آنچه را مردم درباره اش می گویند، مکرر بررسی و بازبینی می کند. علم، چیزی به نام «کلام آخر» نمی شناسد، به ویژه در موضوعی با این وسعت و ابعاد.

متن کتاب خود، به اندازه کافی پر حجم است. پس درست نیست که با فزون گویی در پیشگفتار، بر حجم آن بیفزاییم، اما این نیز درست نیست که این گفتار را بدون سپاسگزاری از برادران بزرگوaram ابراهیم الوزیر و محمد الوزیر، و دوست ارجمندم دکتر محمود علی مکی که در ویرایش بخش هایی از کتاب به من کمک کرد، و نیز از شاگردم محمد فخری الوصفی که در بازخوانی کتاب و غلط گیری نمونه های چاپ و نظارت بر مراحل پایانی آن مشارکت داشت، به پایان برم.

خدمتگزار علم

حسین مؤنس